

İslam SADIO

Səməd Vurğunun bir çox yarımçıq əsərləri var. Onlardan biri də "Hürmüz və Əhrimən" dramıdır. Bu əsər 1943-cü ildə yazılmış, lakin tamamlanmamışdır. Onun bir parçası "Ədəbiyyat qəzeti"nin 28 iyun 1943-cü il tarixli 19-cu sayında işıq üzü görüb. Bundan sonra həmin əsərdən bir misra da yazılmayıb və yaxud yazılıbsa da, əlimizdə yoxdur. Bunun səbəbini Səməd Vurğunu hamıdan yaxşı tanıyan, onun hər sözünün, him-ciminin altındakı deyilməyən fikirləri belə duyan, hiss eləyən qardaşı Mehdiqan Vəkilov çox gözəl açmışdır: "Səməd Vurğun xeyirlə şərlə mübarizəsinə həsr etmiş olduğu "Hürmüz və Əhrimən" adlı fəlsəfi bir əsər də yazmağa başlamışdı. Bu əsərin bir neçə parçası yazıldı. Bəzi "tənqidçilər" şairi "mücrərd fəlsəfəçilikdə" təqdirəlayiq əsərin başa çatdırılmasına mane oldular".

Burada əsərin yarımçıq qalması səbəbinin açılmasından başqa, maraqlı daha bir bilgi də verilmişdir. M.Vəkilov dramın bir neçə parçasının yazıldığını söyləyərsə də, onun cəmi bir parçası bizə ballıdır. Qalan parçaların haqqında heç bir bilgi yoxdur.

Səməd Vurğun "Hürmüz və Əhrimən" dramının mövzusunun "Avesta" motivlərindən götürülmüş, əsərin adını "Hürmüz və Əhrimən" qoymuşdur. Əsərin adı da, əlimizdə olan parçanın məzmunu da bunu aydın göstərir. Bu əsərdə Səməd Vurğun xeyirlə şərlin mübarizəsinə qələmə almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Hürmüz və Əhrimən obrazlarını da bu məqsədlə əsərə gətirmişdir. Onun süjetində də "Avesta"dan götürülmüş xarakterlərin quruluşu vardır. Lakin Səməd Vurğun "Avesta" motivlərini nəzmə çəkməmiş, öz dövrünün canlı mənzərəsini yaratmaq istəmiş, gördüyü, tanıdığı iblislərin obrazını yaratmaq üçün Əhrimən xeyirxah əməllərlə yaşayan insanları təmsil edən Hürmüzə üz-üzə gətirmişdir. Səməd Vurğun bütün tarixi mövzulara öz dövrünün ab-havasını hopdurmuşdur. Onun əfsanə mövzusunda qələmə aldığı bütün əsərlərindən öz dövrünün nəfəsi duyulur. Bu baxımdan "Hürmüz və Əhrimən" dramı daha çox maraqlıdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu əsərin mövzusunun "Avesta"dan götürüldüyünü və şairin ona müasirlik donu geyindiriyini döənə-döənə vurğulamışlar. B.Vahabzadə yazır: "Xalq, tarixin ən qaranlıq dövrlərində belə bu zülmətə qarşı mübarizə aparan fədakar oğullarını tanıdacağı özünün kim olduğunu, hansı yollardan keçib gəldiyini görür, özünü daha artıq tanıyır və milli iftixar hissəli gülümsünür". Calal Abdullayev "Hürmüz və Əhrimən" dramında müasirliyi belə ifadə etmişdir: "Əsər qədim və əfsanəvi bir mövzuya həsr olunsa

da, şair onun əsas ideyasını müasir zamanla yaxından səsələməyə çalışmışdır".

Tarixi mövzularda, həmçinin əfsanə və rəvayətlərdən götürülmüş motivlər əsasında bir neçə əsər yazmış Səməd Vurğun çoxlarından fərqli olaraq hər şeyə öz dövrünün prizmasından baxmağı bacarırdı: "Tarixə "olub keçmiş şeylər", çağırılmış bayatılar" kimi baxanlar idrak və zövqü məhdud insanlardır. Lakin biz, tarixin uzaqlarına getdiyimiz zamanlarda belə, yenə öz əsrimizin övladı olduğumuzu unutmamalıyıq". Böyük şair daha sonra yazırdı: "Xalq əfsanələri, nağılları sahəsində belə, biz əsrimizin qabaqcıl ruhu ilə səsənə bilən əsərlər yaratmalıyıq. Xalq əfsanələrinə soyuq bir nəzərlə baxan yazıçılar unudurlar ki, bütün əfsanələr xalq dühasının məhsuludur. Hər əfsanədə xalqın real həyatı, şüur və zövqləri, onun gələcəyə olan inam və arzuları əks olunmuşdur ki, onların bir çoxu indi də arzu olaraq, həm də yüksəlmiş arzusu olaraq qalır".

Səməd Vurğun öz yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən bu fikri hamıdan gözəl ifadə etmişdir. Bu fikirləri söyləyən şairin "Hürmüz və Əhrimən" dramında da öz müasirlərinin obrazlarını yaratmadığını düşünməyə heç bir əsas yoxdur.

Səməd Vurğun qanlı-qadalı, ölümlü-itimli bir dövrdə yaşayırdı. Sovet rejimi 1920-ci ildən başlayaraq öz məşinini işə salmışdı. Azərbaycanın başpapağı, qeyrətli, vüqarlı, xalq arasında hörmət, izzət qazanmış kişiləri et məşinindən keçirirdi. Bütün bunlar 1937-ci ildə kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Bu dövrdə xeyirlə şərlin, insanla iblisin davası gedirdi. Şair bütün bunları gördü və özü həmin iblislərin qanlı cəyrişindən qurtarmışdı. Bir çox şərlərində həmin iblislərin obrazlarını canlandırmışdır. "Anlamaz cahanda nə vicdan, nə hiss, O, insan donunda qocaman iblis", "Andı yalan, eşqi yalan, Dostluğu da rüşvət olan, Ürək yıxan bir iblis də Üzəvari deyir hərdən: "Şair, nə tez qocaldın sən!", "Polad sinəm, döz bu dərdə, günəş batmaz ilk səhərdə. İnsan donlu iblislər də Baxıb mənə deyir qəsdən: "Şair, nə tez qocaldın sən?" kimi misralarında, həmçinin "Karyerist", "Xeyrə-şərə yaramaz", "Dargöz", "Belələri də var" kimi onlarla şeirində şair hər gün üz-üzə gəldiyi, göz-gözə durduğu iblislərin parlaq obrazını yaratmışdır. Həm də "insan donlu iblis" deməklə şair onların "insan" olduqlarına işarə vurmuşdur. Lakin, görünür, bütün bunları şairi qane etmişdir. O, dövrün, zamanın canlı mənzərəsini və bu mənzərənin rənglərini tündləşdirən, işıqlı yerlərini qaranlıqlaşdıran iblislərin daha parlaq obrazlarını yaratmaq üçün "Hürmüz və Əhrimən" dramını yazmaq qərarına gəlmişdir. Burada tarixi mövzuya müraciət etməklə yalnız düşmənlərinin fikrini yayındırmaq istəmişdir. 1937-ci ildə repressiya cəlladlarının qanlı cəyrişindən çıxmış şairin həmin dövrdəki vəqatını, durumunu qardaşı M.Vəkilov çox yaxşı duyurdu: "Həmin ildə baş verən hadisələrə əlaqədar olaraq S.Vurğun bəzən səhəlik gününə əmin ola bilmirdi; o, böhtanlardan qorxurdu. Böhtana düşən dostlarının taleyi onu dəhşətə gətirirdi". 1943-cü ildə "Hürmüz və Əhrimən" dramını yazarkən sözsüz ki, 1937-ci ilin dəhşətləri onun gözələrinin qabağından getməmiş, ağrı-acıları canından çıxarmışdı. Ona görə demək olar ki, şair "Hürmüz və Əhrimən" dramını yazarkən bütün bunları yüz dəfə ölçüb-biçmiş, düşmənlərini duyduq salmaq üçün onların obrazlarını əfsanə donuna bükərək dövrünün gerçəkliklərini mümkün qədər gizlətməyə çalışmışdır. Lakin həmin dövrdə iblislərin dörd gözü, altı qulağı vardı. Dramın bir parçası işıq üzü görən kimi onlar öz obrazlarını tanıdılar, onun dediklərində öz əməllərini gördülər və şairi tənqid

Əfsanə donuna bükülmüş gerçəklik

Səməd Vurğunun "Hürmüz və Əhrimən" dramı

atəşinə tutdular. Səməd Vurğun özünü qorumaq üçün bu əsəri müharibə mövzusunda həsr etdiyini, xeyir deyəndə sosializmi, şərl deyəndə faşizmi nəzərdə tutduğunu söylədi. Səməd Vurğun bunu niyə söylədiyini bildikdə hər şey güzgü kimi aydınlaşır. 1943-cü ildə "Hürmüz və Əhrimən" dramından bir parça "Ədəbiyyat qəzeti"ndə işıq üzü görən kimi, Prokofyev soyadlı bir rus tənqidçi şairi Zərdüşt fəlsəfəsinə uymağa suçlamışdı. Sözsüz ki, Prokofyev bu əsəri oxumamışdı, çünki o, rus dilinə çevrilməmişdi. Prokofyev inonu Azərbaycan dilində oxuduğuna da inanmaq olmaz. Deməli, Prokofyev yazını sifarişlə yazmışdı. Sifarişin də, əsərin məzmunu haqqındakı bilgilərin də Azərbaycandan verildiyinə heç bir şübhə yoxdur. Bundan sonra durumun nə yerdə olduğunu hamıdan yaxşı bilən Səməd Vurğun Azərbaycan KP MK-ya yazdığı məktubda deyirdi: "Əvvələn, onu deyim ki, mən müasir adamam, sovet yazıçısıyam və kommunistəm. Özüm də Zərdüştün fəlsəfəsini, onun böyük humanist mənasını bəzən zamanə üçün köhnəmiş hesab etmirəm.

İkincisi, mən xalqımın bir nümayəndəsi kimi çoxəsrlik milli ideologiyamızın və fəlsəfəmizin, həmçinin psixologiya və xalqımızın bütün nəcbiyyəni mühafizə edirəm. Bu işə mənə marksizmi dərk etməyə nəinki mane olmur, bəlkə, daha artıq imkan verir... Üçüncüsü, əgər mən müharibəni görməmişdim, ola bilər ki, mənim təsəvvürümdə heç xeyir-şər fəlsəfəsi də doğmazdı. Lakin faşist şəri bizim üçün təhlükə törədəndə bizim bütün partiya, dövlət və ictimai mətbuatımız deyirdi: faşizm insanlığa ölüm gətirir. Faşizm şərlin mənbəyidir, faşizm insan zəkasını məhv edir, faşizm qara qüvvələrin qələbəsinə təsdiq edir. Belə bir tarixi dövrdə xeyir və şərl fəlsəfəsinin yenidən doğduğunu qanunauyğun hesab etmək lazımdır və bu qədim mübarizəyə mücrərd bir şey kimi deyil, faşizmin cinayətlər törətdiyi bir dövrdə daha artıq konkret bir mübarizə kimi baxmaq lazımdır".

Öncə onu deyim ki, həmin vaxt MK-ya yazılmış məktubda Zərdüşt fəlsəfəsini bəyənən, onun humanizmindən danışmaq, milli ideologiya, milli fəlsəfə, milli psixologiya və əxlaq ifadələrini dilə gətirmək böyük cəsarət istəyirdi.

Səməd Vurğunun məktubu bizə çox şey deyir. Mehdiqan Vəkilovun dediyi kimi, "əsərin bir neçə parçası yazılmışdansa", bəs

onlardan bu gün niyə cəmi bir parça qalıb? O da "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunduğuna görə qalıb. Böyük inamla demək olar ki, sonrakı parçalarda Prokofyevlərə sifariş verən iblislərin obrazları bir qədər də açılmış, tanımaq səviyyədə verilmiş, Səməd Vurğun da bütün bunları ölçüb-biçərək onları məhv etmişdir.

Səməd Vurğunun yuxarıda dediklərinə söykənərək B.Vahabzadə və C.Abdullayev də "Hürmüz və Əhrimən" dramının mövzusunun "Avesta"dan götürüldüyünü, lakin Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunduğunu söyləmişlər. Lakin vəziyyət başqa cürdür. Səməd Vurğunun həmin məktubu yazmasının və alimlərin əsəri müharibəyə bağlamaqlarının səbəbi bilinəndən sonra gerçək olanı mətnin özündə axtarmaq lazımdır.

Səməd Vurğun dramın birinci hissəsində döənə-döənə iblisin adını çəkir. Bu iblis şairin şeirlərindən bizə tanışdır. 1920-ci ildən 1937-ci ilə qədər Azərbaycanda bütün ölümləri dramın lap başlanğıcında oxuduğumuz "Ölüm məlun bir iblisdir, o, varlıqdan kənar olmaz", "Rəqəbdən, xəyanətdən yaranmışdır bu iblis ki", "Bu iblis qatil olduqca həyat səvdası var olmaz" kimi misralardan boylanan iblislərin əlləri törətməmişdir.

Dramın əsas obrazları Xeyir Tanrısı Hürmüz və Şər Tanrısı Əhriməndir. Burada adlar da, onlarla bağlı motivlər də "Avesta"yla bərabərdir. Şair əsərə öz dövrünün donunu geyindirmək, havasını hopdurmaq üçün Dağlar Sultanı və Zülmət obrazlarını yaratmışdır. 1937-ci ildə qəlbə, varlığı işıqla, nurla dolu olan minlərlə Dağlar Sultanları şərl qüvvələri təmsil edən Zülmətlərin qurbanı çəvrildilər. Həmin Zülmətlər insan cildinə girmiş iblislər, şeytanlarıydılar. Səməd Vurğun onları gördü, tanıyırdı, iblis olduqlarını da bildirdi.

Çox maraqlıdır ki, B.Vahabzadə və C.Abdullayev Səməd Vurğunun əsərə gətirdiyi, lakin "Avesta"da olmayan motivlərə və obrazlara toxunurlar. Onlar Dağlar Sultanı və Zülmət obrazlarının adlarını çəkirlər, bu obrazlarla bağlı motivləri drama gətirməklə şairin məhz öz zamanının mənzərəsini yaratmaq məqsədi güddüyünü söyləyirlər. Həm "Avesta"da, həm də Səməd Vurğunun dramında Hürmüz və Əhrimən bütün ideya və idealları, duyğu və düşüncələri çılpaqlığıyla verilməmişdir. Onların biri gecəni-qaranlığı, digəri gündüzü-işıqı təmsil edir. Biri xeyirin, digəri şərlin təmsilçisidir. Bunlar aydındır.

"Avesta"da Hüzmüz və Əhrimən öz aralarında mübarizə aparırlar. Şair isə bu mübarizəni daha aydın, daha qabarıq və bəlkə də, oxucuya və tamaşaçıya daha yaxşı çatdırmaq üçün onu öz dövrünün müstəvisinə gətirmiş, burada Dağlar Sultanı və Zülmət obrazlarını səhnəyə çıxarıb qarşılaşdırmışdır. Dağlar Sultanı Hüzmüzün, Zülmət isə Əhrimənin sərkərdəsidir. Deməli, dram əsərində Hüzmüzlə Əhrimənin özləri yox, sərkərdələri vuruşurlar. Sərkərdələr isə qoşunun başında durur. Hüzmüzlə Dağlar Sultanı, Əhrimənlə Zülmət eyni havayla nəfəs alırlar. Səməd Vurğun əsərin bir yerində Hüzmüzün diliylə hər iki obrazın iç dünyasını, xarakterini, həyat amalını, nə üçün doğulub, nə üçün yaşadığını çox gözəl, poetik və böyük ustalıqla açıb göstərmişdir:

Hüzmüz:

*Niyə daş doğmadı, zalım,
səni xəlv etdi anan?
Sən deyilsənmi bu aləmdə
bütün xeyri danan?
Sən deyilsənmi bu tarixləri
çaxnaşdıran əl...
Qoca Hüzmüz də mənəm!
Gəl, yenə meydanıma gəl!*

Hüzmüz bunları Əhrimənə deyir. Əhrimən bizim iblis, şeytan adlandırdığımız mifoloji varlıq deyil. O, nə insan, nə də vicdan sözünə inanmır. Onun varlığı, canı, ruhu qanla yoğrulmuşdur. İçində zərrə qədər də nur yoxdu, qaranlıqdır, zülmətdir. Bunu Əhrimənin özü də yaxşı bilir:

Əhrimən:

*Mənim andım var əzəldən,
bunu yer bilsə gərək,
Ayağım dəydiyi torpaqda
çiçək bitməyəcək!..*

Səməd Vurğunun qələmindən süzölmüş bu misralar çox şeyləri güzgü kimi apaydın göstərir. "Vaqif" dramında "Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır, Dünya qan üstündə bir xanımandır" deyən Qacarla Əhrimənin duyğuları, düşüncələri, əməlləri necə də üst-üstə düşür. Mən bir yazımda Qacarn Stalin, İbrahim xanın Bağırın və Vaqifin Səməd Vurğun olduğunu yazmışam. Bu dramda da Əhrimən Stalinin, Zülmət Bağırının, Küsgün isə Səməd Vurğunun özüdür. Bilmək lazımdır ki, dramda hər şey Azərbaycan torpağında baş verir. Hüzmüzlə Əhrimən burada qarşılaşırlar. Stalinlə Hitlerin müharibəsi isə Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda gedirdi. Əsərdən bir parçaya baxın:

Dağlar Sultanı:

*Çünki insan yaranır insana dost olmaq üçün.
Hüzmüzün ruhu suvarmış bu məhəbbət bağını,
Bizim odlar beşiyi-döğmə vətən torpağını.*

Hüzmüz:

*Vətənin sevgisi xoşdurmu?
Dağlar Sultanı
O, şərbət kimidir,
Vətən andı, vətən eşqi əbədiyyət kimidir.*

Səməd Vurğun "Bizim odlar beşiyi - doğma vətən torpağı" misrasıyla dramdakı hadisələrin yalnız Azərbaycandan bağlı olduğunu, ondan kənara çıxmadığını, Vətən sevgisi deyəndə də məhz Azərbaycan sevgisini nəzərdə tutduğunu çox aydın və gözəl ifadə etmişdir. Burada nə Vətən kimi SSRİ-nin, nə də ona sevginin heç bir şərti yoxdur. Əgər bu əsər Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunsaydı, onda Vətən deyəndə yalnız SSRİ-dən, vətən sevgisi deyəndə də yalnız SSRİ-yə sevgidən söhbət gedə bilərdi. Axı müharibə-

nin bir tərəfində Azərbaycan yox, SSRİ dururdu. Davanın getdiyi torpaq da Azərbaycan yox, SSRİ idi. Daha maraqlı bir ustalıq da ondaydı ki, Hüzmüzün ruhu SSRİ-dəki yox, yalnız Azərbaycandakı məhəbbət bağını suvarmışdı. Burada şair "məhəbbət bağı" deyəndə ürəkləri nəzərdə tutur və demək istəyir ki, ürəklərimizdəki Azərbaycan sevgisini Hüzmüzün ruhu suvarmışdı. Əsərin əlimizdə olan parçasında istər vətən kimi, istərsə də aparən ölkə kimi SSRİ-yə aid etmək mümkün olan ən xırda şərti də yoxdur.

S.Vurğun özü də yaxşı bildirdi ki, onun 37-ci ildə repressiya məşimının ağzından sağ çıxmağı bəndənin yox, Tanrının işiydi. Hətta belə düşünmək olar ki, dramdakı Küsgün də şairin özünün və onun timsalında Azərbaycan xalqının obrazıdır. Buna Küsgünün aşağıdakı sözlərində yaxşı şərtlər var:

Küsgün (ətrafı):

*Mənim eşqimin artıq
rübabı yüz daşa dəydi,
Mənimə sərvimi birdən
boran döydü, külək aydı.
Sevinmədi yazıq ömrüm,
səadətini dili lalmış,
Gülür bu gün bütün aləm,
bir ağlamaq mənə qalmış.*

Görəsən, eşqinin rübabı yüz daşa dəyəndə Səməd Vurğunun özü deyildimi?! Axı şairin həm öz eşqi, həm də Vətən eşqi doğrudan da daşa dəymişdi. Bu fikirləri şairin aşağıdakı misraları elə təsdiqləyir ki, onların əksini söyləmək mümkünsüzləşir:

*Gəlir dağ gövdəli bir pir,
onun alnında hikmət var,
Onun qəlbində, ruhunda,
tükənməz bir məhəbbət var.
Gəlir qartal vüqarıl...
öpür göylər ayağından,
Kimin qanunu düzdürsə,
onun hökmündə qüdrət var.
O, insanlıqla fəxr eylər,
gözəldir feili, rəfləri,
Günəşdir vicdanı, qəlbini,
kənül mülkündə ülfət var.
Azadlıqdır onun eşqi,
həyatdır ən böyük andı,
Onun qüdsi kitabında
nə istibdad, nə möhnət var!*

Şair kimisə gözləyir, onun gözləri uzaqlara dikilib. Birdən gözlərinə "dağ gövdəli bir pir" görünür. Şairin gözlədiyi də həmin "dağ gövdəli pir"dir. Çünki "Azadlıqdır onun eşqi, həyatdır ən böyük andı". Şairin qəlbində azadlıq duyğuları oyanmışdı. Şair "alnına müdriklik yazılmış o dağ gövdəli pir"i ona görə gözləyirdi ki, azadlıq günəşimiz onun gəlişiyə doğacaqdı.

Səməd Vurğun "Hüzmüz və Əhrimən" dramının mövzusunun və bəzi motivlərini "Avesta"dan götürsə də, onu öz hiss və həyəcanları, duyğu və düşüncələriylə o qədər zənginləşdirmişdir, əsərin tarixiliyinə elə böyük ustalıqla müasirlik donu geyindirmişdir ki, ağıllı oxucu burada Zərdüştdən çox, şairin obrazını, Zərdüştdən çox, şairin dövrünün mənzərəsini görür. Səməd Vurğun bütün tarixi mövzulara bu cür yanaşmış, folklorlardan götürdüyü heç bir mövzunu nəzmə çəkməmiş, hər hansı əfsanə və rəvayət olub-olsun, onu öz dövrünün boyalarıyla çağdaşlarının duyumuna uyğun yenidən boyayıb oxucularına göstərmişdir. Bunu yalnız böyük sənətkarlar bacarırlar.